

Ktp., Ayasofya, nr. 2130/2; Medine Ârif Hikmet Ktp., nr. 170). 17. *en-Niseb li-ehli'l-edebe* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1906/1, vr. 1-41). 18. *Seyfû'l-kuğât 'ale'l-buğât* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3643/4; Hacı Mehmed Efendi, nr. 989; Şehid Ali Paşa, nr. 948/1). 19. *Şerhu'l-esmâ'i'l-hüsna* (Derenbourg, III, 150). 20. *et-Temhîd fi şerhi't-tahmîd* (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1188/4; diğer eserleri ve yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 139-140; Suppl., II, 140-141; *et-Teystr* [nşr. İsmail Cerrahoğlu], neşredenin girişi, s. 11-43).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâfiyeci, *et-Teystr fi kavâ'idî 'ilmi't-tefsir* (nşr. İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1989, neşredenin girişi, s. 7-45; a.e. (nşr. Nâsır b. Muhammed el-Matrûdî), Dimaşk 1410/1990, neşredenin girişi, s. 31-92; Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, VII, 259-261; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, Kahire 1326, s. 48; a.mlf., *Hüsnu'l-muhâdara*, I, 64, 317-318; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühür*, II, 152; Taşköprizâde, *Mezûâtü'l-ulûm*, I, 574-575; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 326-327; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâi*, II, 171-173; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 169-170; K. Völlers, *Fihristü'l-kütübi'l-'Arabîyyeti'l-mahfûza bi'l-kütübhaneti'l-Hidiviyye*, Kahire 1308, V, 145; *Sicill-i Osmânî*, IV, 339; *Osmanlı Müellifleri*, II, 4-5; H. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, Paris 1928, III, 150; Brockelmann, GAL, II, 138-140; Suppl., II, 140-141; A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts*, Dublin 1955-62, I, 81-82; III, 8, 70; V, 95; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 245-262, 547-580; a.mlf., "al-Kâfiyadji", *EP* (Fr.), IV, 432-433.

HASAN GÖKBULUT

KAFİZ

(القفيز)

Eski bir hacim ve alan ölçüsü.

Bir Pers hacim ölçüsü birimi olup Pehlevîce'de *kepîc*, Farsça'da *kefîz*, *keviz* ve *keviş* şeklinde söylenir (Dihhudâ, XXI, 384-385; XXII, 405, 406). Süryânîce'ye *kafizâ*, Arapça'ya *kafiz*, Grekçe'ye *kapithe*, Latince'ye *caficium*, *cafisa*, *caphisus*, *caphitius*, İspanyolca'ya *cahiz*, *cafiz*, İtalyanca'ya *cafiso*, *cafisone* ve Fransızca'ya *cafis*, *caffize*, *cafiz* olarak geçmiştir. Yunanlı tarihçi Ksenophon'un verdiği bilgiden de anlaşıldığı üzere eski Bâbil'de hububat gibi kuru maddelerin ölçümünde kullanılan *kapithe* iki Attike *chonixine* (şinik) eşitti (*Anabasis*, s. 30). Vazquez Queipo'nun Kleopatra'ya dayandırdığı bir bilgiye göre 1 ayak küblük Suriye metretesi 60 sextarioruma yani 1 kâfize denkti (Sauvaire, VII [1886], s. 456). Kâşgar'dan Uygur

ülkesine kadar uzanan bölgede kullanılan *kevçi* adlı 10 rıtlık ölçüğün de (*Divânü l-ğâti't-Türk*, I, 350) kâfize ilişkisi olabilir. Sâsânîler devrinde Fars ve Irak'ta kullanılan şâburkân (şâh burgân) adlı 8 rıtlık ölçük de kâfizdir. Bu ölçük, Halife Ömer'in Irak halkına koyduğu aynı vergilerde esas alınmış olup "Haccâc kâfizi" ve "Ömer sâ" adıyla da anılmıştır (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 620; Mâverîdî, s. 188). Bu sebeple bir hacim ölçüsü sayılan kâfizin, kuru maddelerin tartılarak işleme tâbi tutulduğu İran'da ancak Arap etkisiyle yerleştiğine dair Hinz'in ileri sürdüğü görüş (*Islamische Masse*, s. 49) yanlış olmalıdır. Zühreir b. Ebû Selmâ'nın bir şiirinde Irak kâfzine atıfta bulunulması bu ölçüğün Câhiliye Arapları tarafından bilindiğini gösterir. Irak kâfizi istikbaldeki vergi gelirlerine dair bir hadiste de zikredilir (Müslim, "Fiten", 33; Ebû Dâvûd, "İmâre", 29).

Diğer ölçü birimleri gibi kâfizin de yer, zaman ve ölçülen şeyin cins ya da vasfına göre farklı değerler alması günümüzdeki karşılığının tesbitini zorlaştırmaktadır. Ebû Ubeyd'in nisab miktarına ilişkin olarak verdiği bilgilerden 1 kâfiz = $\frac{1}{3}$ vesk = 8 mekkûk = 20 sâ' = 80 müd eşitliği elde edilir. Bu hacim $106\frac{2}{3}$ rıtlı ağırlığında buğday ölçer (*Kitâbü'l-Emvâl*, s. 624-625). Müberred, Bağdat kâfzinin Basra'ninkinin iki katı hacme sahip olduğunu söyler. İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî'ye göre Şîraz kâfizi 16 rıtlı (= 2048 dirhem) buğday alırdı; İstahr kâfizi de bunun yarısına eşitti. Onun bu ve diğer bazı şehirlerin kâfizleriyle ilgili kaydettiği veriler, Beyzâ ve Errecân kâfizleri dışında İbn Havkal tarafından doğrulanır. Walther Hinz, Şîraz kâfzinin hacmini 8,44 litre, aldığı buğdayın ağırlığını ise 6,5 kg. olarak belirlemiş, diğerlerini de buna göre hesaplamıştır (*Islamische Masse*, s. 49). Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'ye göre Bağdat (?) kâfzinin hacmi 8 mekkûk = 12 sâ' = 24 keylece olup ölçtüğü buğday 64 rıtlı çeker. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, Irak kâfzinin 6 mekkûk veya 15 keylece hacminde olup 30 menâ ya da 60 rıtlı (= $60 \times 128\frac{4}{7} \times 2,975 = 22,95$ kg. veya $60 \times 130 \times 3,125 = 24,375$ kg.) ağırlığında buğday aldığını bildirir. 4 mekkûk (= $\frac{1}{4}$ kâre = 16 müd) hacmindeki Akûr (Mezopotamya) kâfzinin ölçtüğü buğday da 60 Bağdat rıtlına eşitti. 2 mekkûk (= $\frac{1}{10}$ cerîb) hacmindeki Errecân kâfizi 10 büyük menâ (= 30 rıtlı) tahıl kaldırırdı. Makdisî ayrıca Merâğa, Ahvaz, Amman, Sûr, Filistin ve diğer bazı şe-

hirlerin kâfizleriyle ilgili farklı ölçüleri kaydeder (*Ahşenü't-tekâsim*, s. 129, 145-146, 181, 381, 417, 452). IV. (X.) yüzyılda Irak'ta iki kâfiz kullanılırdı. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'ye göre Bağdat ve Kûfe kâfizi her biri 3 keylecelik 8 mekkûke eşit olup 14400 dirhem (= $14400 \times 3,1875 = 45,9$ kg.) buğday kaldırırdı. Basra ve Vâsıt'ta kullanılan küçük kâfiz 4 mekkûke eşit olup 60 rıtlı (= $60 \times 128\frac{4}{7} \times 2,975 = 22,95$ kg.) ağırlığında tahıl alırdı (Hârizmî'nin verdiği diğer eşitlikler için bk. *Me-fâtihu'l-'ulûm*, s. 12, 44, 45). Matematikçi Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî, 10 aşır veya 8 mekkûke (= 24 keylece = 96 rub' = 192 sümn) eşit olan Sevâd kâfzinin 120 rıtlı (= $120 \times 128 \times 2,975 = 45,696$ kg.) buğday aldığını belirtir. Onun 4 veybe (= 8 mekkûk = 24 keylece) hacminde olduğunu belirttiği Remle kâfizi de öncekiyle eşdeğer görünmektedir. Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî, ayrıca 25 Bağdat rıtlı (= $25 \times 128 \times 2,975 = 9,52$ kg.) ağırlığında hurma alan "kâfizü'l-hars" adlı bir başka ölçükten de söz eder (*Kitâbü Menâzili's-seb'*, s. 303-306).

Ünlü hekim Zehrâvî'nin aktardığı bilgilerden çıkan eşitlik de şöyledir: 1 büyük kâfiz = 8 mekkûk = 24 sâ' = 24 keylece = 96 peygamber müddü. Ayrıca onun mekkûk ve keylece için verdiği farklı değerlerden 96 kadehlik ve 32, 36 ve 120 rıtlık kâfizlerin varlığı da anlaşılmaktadır (*et-Taşrif*, II, 459, 460). Sauvaire, Zehrâvî'nin kâfizden bahsederken 1 mekkûkûn 2 rıtlı, 1 büyük mekkûkûn ise 4 rıtlı eşit ağırlık kaldırdığı şeklindeki kaydını kâfize yorarak yanlışmıştır (*JA*, VII [1886], s. 449-450). Şerîf el-İdrîsî'ye göre tıbbî kâfizi, her biri 8 veya 10 ukyyeye eşit olan 4 tıbbî rıtlına eşdeğer ağırlık alacak bir hacimdedir. Ayrıca ölçtükleri ağırlık bakımından Roma kâfzinin 4 ukyye (?) ve el-kâfizü'l-eşbânînin $6\frac{2}{3}$ rıtlı eşdeğer olduğunu söyler. Muhammed b. Behrâm el-Kalânîsî, kâfizin kaldırdığı ağırlığın 25 büyük menne eşit olduğunu kaydeder.

Kahire Müzesi'nde bulunan 571 (1175-76) tarihli müddün 377 dirhem keyllik, yani 1,15 litrelik saf su aldığı belirlenmiştir ki buna göre 48 müdlük kâfzin hacmi 55,2 litre olur (*İA*, VI, 66). Celâleddin eş-Şeyzerî 16 sünbüllük Şeyzer kâfzinin 24 Şeyzer rıtlı, yani 16416 dirhem ağırlığında buğday aldığını, Hama ve Humus'ta ise 14 sünbüllük kâfiz kullanıldığını belirtir. Hinz'e göre birincisi 51,218 kg., ikincisi 44,816 kg. tahıl kaldırırdı (*Islamische Masse*, s. 50). Meydânî Irak kâfzinin Şam

irdebbeine eşit olduğunu bildirir (*es-Sâmî fi'l-esâmî*, s. 371). Kalkaşendî Bağdat kafizinin yarım kâreye eşit olduğunu, kâre-nin de 240 rıtlı (= 91,8 kg.) buğday, 300 rıtlı (= 114,75 kg.) pirinç, 100 rıtlı (= 38,25 kg.) arpa, nohut, mercimek, yulaf ve çörek otu aldığını bildirir (*Şubhu'l-a'sâ*, IV, 422; ayrıca bk. İRDEB). Hinz, bu kafizin yaklaşık 66 litrelik bir hacme sahip olup 48,75 kg. buğday aldığını belirtir (*Islamische Masse*, s. 48). Nevevî'nin verdiği bilgilerden 1 Irak kafizi = 8 mekkûk = 12 sâ' = 40 keylece eşitliği elde edilmekte, Hasan b. İbrâhim el-Cebertî de 1 kafiz = $\frac{1}{60}$ kür = 8 mekkûk = 24 kile = 45 men = 90 rıtlı eşitliğini vermektedir. Ali Paşa Mübârek, biri ($\frac{1}{4}$ cerib = $384 \div 4$) = 96 müdlük büyük, diğeri ($\frac{1}{2}$ irdeb = 2 veybe = 4 farak = 8 mekkûk = 12 sâ' = 24 keylece =) 48 müdlük küçük olmak üzere iki kafizden bahseder. Birincisinin hacminin 1 Arabî irdebbe veya 1 İran arşınının kübüne yani 66 litreye eşit olduğunu söyler. Hacmini 33,048 litre olarak tesbit ettiği ikincisi 64 Bağdat rıtlı ağırlığında buğday alır ki (*el-Mizân*, s. 84, 86, 89) bu da ($64 \times 128 \frac{4}{7} \times 2,975$) = 24,48 kiloya tekabül eder. Eduard Bernard da kafizin yarım irdebbe veya 64 rıtlı eşit olduğunu bildirir.

İslâm coğrafyasının batı bölgelerine gelinece İbn Habîb es-Sülemî, Kurtuba (Cordoba) kafizinin 10 peygamber sâina eşit olduğunu belirtir. Mâlikîler, sâin her biri 128 dirheme eşit $5 \frac{1}{3}$ rıtlık buğday kaldırdığını kabul eder. Buna göre Kurtuba kafizinin ölçtüğü buğdayın ağırlığı ($10 \times 5 \frac{1}{3} \times 128$) = 6826 $\frac{2}{3}$ dirhem olur. İbn Haldûn, 268 (881-82) yılında İfrîkiye kafizinin $1 \frac{1}{4}$ Kahire irdebbeine eşit olduğunu kaydeder (Sauvaire, VII [1886], s. 454). Makdisî, Endülüs kafizinin 60 rıtlı veya 2 fenege ağırlığında buğday ölçtüğünü, Kayrevan kafizinin de her biri 6 peygamber müddü (= $6 \times 171 \frac{2}{3}$ = 1028 $\frac{4}{7}$ dirhem veya $6 \times 173 \frac{1}{3}$ = 1040 dirhem) değerindeki 32 sümne eşit olduğunu belirtir (*Ahşenü't-tekâsim*, s. 240). İbn Ebû Zeyd'in (ö. 386/996) verdiği 1 İfrîkiye (?) kafizi = 48 peygamber sâi = 192 peygamber müddü şeklindeki eşitlik (Muhammed b. İbrâhim et-Tetâî, III, 249-255) önceki tesbiti doğrular. Kalkaşendî'nin İbn Fazlullah el-Ömerî'den aktardığı bilgilerden elde edilen 1 Tunus kafizi = $10 \frac{2}{3}$ sahfe = 16 veybe = 128 Hafsî müddü = 192 Kayrevan müddü = 192 peygamber müddü şeklindeki eşitlik de (Kalkaşendî, V, 114) öncekilerle uyusur. Hinz bu ölçeğin hacmini 201,877 litre olarak hesaplar (*Islamische Masse*, s. 50). Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin verdiği bil-

gilerden 1 Kayrevan kafizi = 8 veybe = 32 sümne = 192 (Kayrevan) müddü = 204 peygamber müddü = 5 Kurtuba kafizi = 6 müd; 1 Kurtuba kafizi = 42 peygamber müddü (= 44,16 litre, a.g.e., s. 50) şeklindeki eşitlikler elde edilmektedir. İbnü'l-Ceyyâb'ın bildirdiğine göre Endülüs ve İş-biliye (Sevilla) kafizi 20 kadeh (= 2 vesk = 120 peygamber sâi), Sebte (Ceuta) kafizi 40 kadehe eşitti (Sauvaire, VII [1886], s. 452). Muhammed b. İbrâhim et-Tetâî, Endülüs kafizinin 30 peygamber sâina tekabül ettiğini söyler (*Tenvîrül-makâle*, III, 254).

Tunuslu âlim Tâcülârifin el-Bekrî'nin bildirdiğine göre IX. (XV.) yüzyılın başlarında şer'î veske tekabül eden Tunus kafizi, her biri 12 Hafsî müddüne eşit olan 10 sahfeeden (mikyele) ibaretti ki bu da 320 şer'î rıtlı muadildi (Brunschvig, III [1937], s. 79-81). Boubaker, hacmini 175,92 litre olarak belirlediği bu kafizin ölçtüğü buğdayın ağırlığının cins farkı sebebiyle 117,8-135,4 kg. arasında değişeceğini söyler (*Turcica*, XVI [1984], s. 162). Yine Tâcülârifin el-Bekrî'nin kaydettiğine göre 1024 (1615) yılında Tunus kafizinin hacmi 16 sahfe, yani 512 şer'î rıtlı çıkmıştır. Brunschvig bu kafizin hacmini 281,47 litre, ölçtüğü buğdayın ağırlığını ise 195 kg. olarak hesaplar (*Annales de l'Institut*, III [1937], s. 86). 1625-1632 yılları arasında 16 veybelik (bouibe) Tunus kafizi (caffis) 600 libreye (livre) eşitti. Eğer bu libre Tunus'uniki ise söz konusu kafizin aldığı ağırlık 300 kg., Marsilya'ninki ise 240 kilodur. 1666'da Tunus kafizi 2,5 Marsilya yüküne (charge) veya her biri 27-30 kg. arasında değişen ağırlıkta 10 Marsilya esmine-sine denkti. 1688'de kafiz, her biri 12 sâ' hacmindeki 16 veybeye muadil olup her veybe 46 rıtlı (roton) ağırlık ölçerdi ki bu da 294,44 kiloya eşitti. 1691'de 2,5 Marsilya yüküne (= 300 kg.), XVIII. yüzyılın başlarında 2 $\frac{2}{3}$ Marsilya yüküne (= 320 kg.) tekabül eden kafizlerin varlığı bilinmektedir. Fransız belgeleri, XVIII ve XIX. yüzyıllarda Tunus kafizinin ölçtüğü ağırlığın 313,5-483 kg. arasında değiştiğini gösterir (Boubaker, XVI [1984], s. 160-161). Tunus'ta 16 Receb 1312 (13 Ocak 1895) tarihli ölçü reformu ile metrik sisteme geçilmeden önce en çok kullanılan kafiz 520 litre hacmindeydi ve 348,4-400,4 kg. arasında değişen ağırlıkta buğday ölçerdi. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Tunus kafizi 16 veybe veya 192 sâa eşit olup hububat ve zeytin ölçümünde kullanılan bir hesâbî hacim ölçüsü birimidir; resmî hacmi 642,88 litredir. Ticarî işlemlerde esas alı-

nan Tunus kafizinin hacmi ise 520 litre iken Mağrib'inki 528 litre, Cezayir ve Trablus'unukiler 317-326 litreden ibarettir. Mahmûd Ferve'nin kaydettiği bilgilerden, XX. yüzyılda Tunus'un çeşitli bölgelerinde hacimleri 160-1600 litre arasında değişen çeşitli kafizlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır (bunların tam listesi için bk. Mahmûd Ferve, sy. 7-8 [1993], s. 251, 252-253, 266). Ali Paşa Mübârek'e göre Tunus'ta XX. yüzyılın başlarında 16 veybe ya da 192 sâa (= 528,6 litre) eşdeğer olan kafizle darîbe veya Dimyat irdebbe aynı şeydir (*el-Mizân*, s. 90). Eduard Ritter von Zambaur ise kafizin Tunus ve Sicilya'da (cafiso ve cafisone) 11-20 kiloluk zeytinyağı ölçeği, İspanya'da ise (cahíz) tahminen 6,6 hektolitrelilik hububat ölçeği olarak mevcudiyetini koruduğunu belirtir (*IA*, VI, 66).

Aslen hacim ölçüsü olan bu ölçek, 1 kafiz hacmindeki tohumun ekilebileceği alanı belirtmek üzere alan ölçüsü birimi olarak da kullanılmaktadır. Buna göre 1 kafiz = $\frac{1}{10}$ cerib = 10 aşır = 1 eşl × 1 bâb = 60 arşın × 6 arşın = 360 arşın²'dir. Söz konusu arşın mesâha, melik veya Hâşim büyük arşını adıyla bilinmekte olup 61,6 cm. uzunluğundadır. Buna göre kafizin alanı $360 \times 61,6^2$ = 136,6 m² şeklinde bulunur. Arşının değerini farklı hesaplayan Hinz kafizin alanını 159,2 m² olarak tesbit etmiştir (*Islamische Masse*, s. 66). Ceribbe kafiz arasındaki bire on oranı sabit kalıp ikincinin değeri birincisi değiştiğinde değişmiştir. Toprakların verim farkı da cerib ve kafizin alanında değişikliğe yol açmıştır. İran'da 1926 yılında yapılan ölçü reformuna göre kafiz dekametre kareye eşitlenmiştir (Lambton, s. 406).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk, I, 350; *Tâcû'l-'arûs*, "kîz" md.; Müslim, "Fiten", 33; Ebû Dâvûd, "İmâre", 29; Ksenophon, *Anabasis* (trc. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998, s. 30; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Muhammed Amâre), Beyrut 1409/1989, s. 620, 624-625; Müberrred, *el-Kâmil* (M. Ahmed ed-Dâîf), Beyrut 1406/1986, II, 843; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 156; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, II, 301; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *ez-Zâhir fî ğaribi elfâzî's-Sâfi'i* (nşr. M. Cebr el-Elîf), [bası yeri yok], 1993, s. 210; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 129, 145-146, 181, 240, 381, 398, 417, 452; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, Kahire 1342, s. 12, 44, 45; Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî, *Kitâbü Menâzili's-seb'* (nşr. Ahmed Selîm Saîdân, *Târîhu 'ilmi'l-hisâbi'l-'Arabî* içinde), Amman 1971, s. 206, 303-306; Zehrâvî, *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-le'lif* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1406/1986, II, 459, 460; Mâverdî, *el-Ahşâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1405/1985, s. 188, 194; Bekrî, *el-Muğrib*, s. 26-27; Ahmed b.

Muhammed el-Meydânî, *es-Sâmî fi'l-esâmî*, Tahrir 1345 hş., s. 370, 371; İbn Ebû Rendeke et-Turtuşî, *Sirâcü'l-mülûk*, Kahire 1306, s. 108; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb* (nşr. F. Abdürrahîm), Dimaşk 1410/1990, s. 526-527; Muhammed b. Behrâm el-Kalânîsî, *Akrâ-bâzinü'l-Kalânîsî* (nşr. Muhammed Zühayr el-Bâbâ), Halep 1403/1983, s. 295; Şerîf el-İdrîsî, *el-Ekyâl ve'l-euzân* (Resûl Ca'feriyan, *Mirâs-ı İslâmî-yi İrân* içinde), Kum 1375 hş., III, 343; Celâleddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rûtbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî), Kahire 1365/1946, s. 17; Mutarriżî, *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib* (nşr. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr), Halep 1399/1979, II, 190; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 20; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 181, 422; V, 114-115; Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâî, *Tenvirü'l-makâle fi halli elfâzi'r-Risâle* (nşr. M. Âyîş Abdül'âl Şübeyr), Kahire 1409/1988, III, 249-255; Hasan b. İbrâhîm el-Cebertî, *el-İlk-dû's-şemin fî mâ yete'allak bi'l-mevâzin*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3169, vr. 29*; Ali Paşa Mübârek, *el-Mizân fi'l-akyise ve'l-mekâyil ve'l-euzân*, Kahire 1309, s. 84, 86, 89, 90; W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 48-50, 66; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc*, Kahire 1977, s. 291-293, 308, 320-327; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London - New York 1981, s. 405-406, 407-408; M. H. Sauvaire, "Materiaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la metrologie musulmanes", *JA*, VII (1886), s. 445-456; VIII (1886), s. 529-530; R. Brunschvig, "Sur les mesures tunisiennes de capacite au commencement du XVIIe siècle", *Annales de l'Institut d'études orientales*, III, Alger 1937, s. 79-81, 86; S. Boubaker, "Poids et mesures dans la régence de Tunis au XVIIe siècle: Le ritl, le qafiz de blé et le mtar d'huile", *Turcica*, XVI, Paris 1984, s. 160-164; Mahmûd Ferve, "el-Mekâyis ve'l-mevâzin ve'l-mekâyil fi Tûnis hilâle'l-karneyn eş-şâmin ve't-tâsi' 'aşer", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-'Arabiyye li'd-dirâsâti'l-'Oşmâniyye*, sy. 7-8, Zağvân 1993, s. 251, 252-253, 266; Dihhudâ, *Lugatnâme*, XXI, 384-385; XXII, 405, 406; E. V. Zambaur, "Kafiz", *İA*, VI, 66; E. Ashtor, "Mawâzin", *El²* (İng.), VI, 119.

CENGİZ KALLEK

KAFKASYA

Karadeniz ile

Hazar denizi arasındaki dağlık bölge.

I. FİZİKİ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

II. TARİH

III. MİMARİ

Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsar; bölgenin adı da söz konusu sıra dağlardan gelmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri Güney Kafkasya'da (Transkafkasya), Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk,

Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve halen bağımsızlığına kavuşmaya çalışan Çeçenistan Kuzey Kafkasya'da (Kafkasönu) bulunmaktadır.

I. FİZİKİ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya topografik bakımdan çok farklı özellikler sergiler. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas dağları yaklaşık 1200 km. uzunluğunda ve 110-180 km. genişliğindedir; en yüksek yerleri orta kesimdeki Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) doruklarıdır. Büyük Kafkas dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbent'tir. Daha güneyde yükseklikleri 4000 metreyi geçmeyen Küçük Kafkas dağları ve aralarında küçük ovalar, geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Transkafkasya bölgesinin batısındaki Kolhi ile doğusundaki Kura ve Aras havzaları verimli tarım arazilerine sahiptir.

22.500.000 civarında olan Kafkasya'nın nüfusu etnik bakımdan büyük bir çeşitlilik gösterir. Bölgede yaşayan elli kadar halkın başlıcaları Adige, Kabartay (Kabarda), Çerkez, Abhaz, Abazin; Çeçen, İnguş; Avar, Lek, Dargın, Lezgi; Gürcü, Laz, Megrel, Svan, Hevsur gruplarıdır. Abhaz-Adige grubundan olan Rusya Federasyonu'na bağlı Adige Özerk Bölgesi'nde, daha çok da Laba ve Kuban nehirlerinin aşağı kısımlarında ve Büyük Kafkas dağlarının eteklerinde yaşayan Adigeler (150.000) müslümandır. Gürcistan'a bağlı Abhaz ve Acar Özerk cumhuriyetlerinde yaşayan Abhazlar'ın toplam nüfusu bugün yaklaşık 120.000'dir. Abhazlar'ın bir bölümü müslüman, bir bölümü de Ortodoks hris-

tiyandır. Ahbazlar'la aynı kökten gelen Abazinler, Adige Özerk Bölgesi'nin doğusunda ve Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde Kuma, Kuban ve Zelencuk nehirlerinin yukarı düzlüklerinde yaşamaktadırlar. Müslüman Abazinler'in toplam nüfusu 30.000 civarındadır. Büyük bir kısmı Kabarda-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde, az bir kısmı da Adige Özerk Bölgesi'nde yaşayan ve toplam sayıları 500.000 civarında olan Kabartaylar'ın çoğunluğu müslüman, sadece Kuzey Osetya'daki küçük bir kolları hristiyandır. Çeçenler'le akrabaları İnguşlar, Kuzeydoğu Kafkasya'daki Çeçenistan ile İnguş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Çeçenler'in toplam nüfusu 1 milyon kadar, bir kısmı Kuzey Osetya'da oturan İnguşlar'ınki ise 300.000'dir; her iki halk da müslümandır. Kuzeydoğu Kafkasya'da bulunan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusundan Avarlar (544.000), Lekler (106.000), Dargınlar (353.000) ve Lezgiler (257.300) bölgedeki yerli halkların başlıcalarıdır. Güney Kafkasya'da ise Gürcü, Megrel, Laz, Svan ve Hevsurlar yaşamaktadır. Gürcistan'daki Osmanlı yönetimi sırasında Avarlar müslüman olmuşlardır. Elbruz dağlarının güney eteklerinde oturan Svanlar'la Hevsurlar hem din hem dil bakımından Gürcüler'le bütünleşmiştir.

Kafkasya'da yaşayan Türk kökenli Âzerîler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar ve Nogaylar içinde nüfus itibarıyla çoğunluğu Âzerîler teşkil eder. Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya Federasyonu'nun değişik yerlerinde bulunan Âzerîler'in sayısı 1996 nüfus sayımına göre 7.549.000'dir. Âzerîler'den sonra Kafkasya'da yaşayan en kalabalık Türk topluluğunu oluşturan Kumuklar, Dağıstan

XIX. yüzyılda Bakü'yü gösteren bir gravür (J. Bezezin, *Puteşestviye po Dagastanu Zakabkaz'yu*, Kazan 1850)

